

УДК 346.1 : 347.736

О. О. Степанов

Національна Асоціація адвокатури України

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВочИНІВ НЕСПРОМОЖНОГО БОРЖНИКА

Розглянуто проблеми правового регулювання відносин, пов'язаних із спростуванням (визнанням недійсними) правочинів боржника у процедурах банкрутства; запропоновано шляхи вдосконалення чинного законодавства з цих питань.

Ключові слова: спростування правочинів, боржник, неплатоспроможність, процедури банкрутства.

Рассмотрены проблемы правового регулирования отношений, связанных с опровержением (признанием недействительными) сделок должника в процедурах банкротства; предложены пути усовершенствования законодательства по этим вопросам.

Ключевые слова: опровержение сделок, должник, неплатежеспособность, процедуры банкротства.

The article considers the problems of legal regulation of relations connected with the refutation (invalidation of transactions of the debtor in bankruptcy procedures, and proposed ways of improvement of legislation on these issues.

Key words: refutation of the transactions, the debtor, the insolvency, bankruptcy procedures.

Визнання недійсними правочинів боржника в процедурі неспроможності (банкрутства) є одним із найважливіших господарсько-правових засобів відновлення платоспроможності боржника. Визнання правочинів боржника недійсними має своєю найближчою метою збільшення конкурсної маси боржника.

Питання, пов'язані з визнанням правочинів боржника недійсними, є одними з найпроблематичніших і дискусійних у науці права неспроможності.

Проте такі засоби інституту неспроможності належать до традиційних і започатковані ще в конкурсному процесі Стародавнього Рима. Економічне обґрунтування необхідності існування цих засобів попередження банкрутства боржника навів ще дореволюційний правознавець Г. Ф. Шершеневич, який у свій час слушно зазначив: «Зрозуміле бажання й прагнення особи, що передбачає настання

небезпеки, по можливості відстрочити цю хвилину... Починається боротьба за існування. Відбуваються угоди, які, самі по собі збиткові, дають, однак, надію на загальне виправлення справ. Укладається позика за надмірно більші відсотки, продаються товари за незвичайно низьку ціну, пускаються в обіг комісійні й сохранны суми. Одним словом, робиться все, щоб не показати третім особам брак майнових коштів, щоб задовольнити найбільш наполегливих кредиторів, які своїми вимогами й розмовами здатні підірвати кредит. З метою підтримки останнього, у вигляді обману всього суспільства, напередодні неспроможності кидаються останні суми на зовнішню обстановку... Але нерідко особа, передбачаючи неминучу катастрофу, думає тільки про особисте забезпечення, про збереження на свою користь того, що при відкритті конкурсного процесу повинне було б надійти до кредиторів... Через зазначені економічні міркування законодавець, в інтересах конкурсних кредиторів, дозволяє спростовувати деякі угоди, зроблені неспроможним боржником до відкриття конкурсного процесу» [1, с. 265–266].

У зв'язку з тим, що даний господарсько-правовий інститут здійснює «замах» на інтереси інших осіб – контрагентів боржника, які уклали цілком законні правочини з боржником, головним завданням є створення певного балансу інтересів конкурсних кредиторів з інтересами стійкості цивільного (господарського) обороту. Знайти ту межу втручання в особистий інтерес на благо загальному інтересу є найактуальнішою проблемою, яка розв'язується в кожній конкретній державі по-різному залежно від рівня соціально-економічного розвитку суспільства, якості й рівня правового регулювання суспільних відносин у державі й інших чинників.

У даному контексті цікавим є висловлення Г. Ф. Шершеневича: «...Законодавець, стаючи на захист інтересів кредиторів, зустрічається із протилежними й не менш ґрунтовними інтересами третіх осіб, які, укладаючи угоди з неспроможним боржником, були введені в оману, як і все суспільство, і не знали істинного стану речей. Вони наполягають на збереженні чинності за здійсненими діями, указуючи на той підрив суспільному кредиту, який може заподіяти знищення безлічі угод, укладених цілком сумлінно. Таке ставлення законодавця поставило б під велику загрозу весь цивільний оборот, тому що кожний, вступаючи в угоду, побоювався б неспроможності контрагента» [1, с. 266].

Історичний досвід застосування інституту визнання угод (далі – угод або правочинів) боржника недійсними дає підстави говорити про три підходи до спростування угод (дій) боржника.

Перший підхід базується суто на суб'єктивних критеріях визнання недійсними угод боржника. Винятково на суб'єктивних критеріях ґрунтувалося римське право. При даному підході завжди слід довести, що боржник та/або його кредитори (контрагенти) мали намір на заподіяння шкоди конкурсним кредиторам. Дана обставина завжди представляла більші труднощі для конкурсного управління, а саме доведення наявності наміру в боржника або його контрагента на заподіяння шкоди конкурсним кредиторам.

Другий підхід базується винятково на об'єктивних критеріях, закріплених законом. У цьому випадку потрібне встановлення лише обставин, зазначених у законі, і це є достатньою умовою для визнання угоди недійсною; при цьому наміри боржника та/або кредиторів жодного значення не мають. На таких принципах було побудовано середньовічне італійське право.

Третій підхід базується на поєднанні суб'єктивних та об'єктивних критеріїв, необхідних для визнання угод боржника недійсними. У цьому випадку має місце певна диференціація підстав для визнання угод недійсними залежно від їхніх видів (угоди з перевагою, угоди з недостатнім зустрічним майновим задоволенням та ін.). Дана система є гнучкою, що дозволяє збалансувати інтереси конкурсних кредиторів з інтересами стабільності цивільного (торговельного) обороту.

У сучасних правових системах неспроможності використовуються саме третій підхід до визнання угод боржника недійсними, однак кожен має свої особливості залежно від історичного досвіду, загальної спрямованості законодавства про неспроможність та інших факторів.

Інститут неспроможності в Україні досліджувався такими вченими, як Н. І. Тітов, Р. Г. Афанасьєв, В. В. Джуль, В. А. Малига, Б. М. Поляков та ін. Проте відносини, пов'язані з можливістю визнавати правочини боржника (банкрута) недійсними, малодосліджені, деякі аспекти цього інституту вивчені фрагментарно і потребують подальшого дослідження з метою вдосконалення правового регулювання. Практика застосування законодавства з даних питань свідчить про різне розуміння суті цих правовідносин суб'єктами господарювання, а також про відсутність єдиної практики застосування даних норм різними судами і судовими інстанціями.

Сучасне законодавство про банкрутство в Україні передбачає такий інститут, як визнання недійсними правочинів боржника. Проте на відміну від законодавств США, Франції, Німеччини і навіть Росії з питань недійсності правочинів боржника законодавством України останнє врегульовано половинчато та поверхнево. При-

кметно, ще дореволюційний правознавець Г. Ф. Шершеневич понад 100 років тому наголошував на тому, що питання про силу юридичних дій, відчужень і правочинів, здійснених неспроможним боржником до відкриття конкурсного процесу, становить хворе місце російського законодавства. За нашим правом можливі такі явища, які давно передбачені іноземними законодавствами і які здатні підірвати добру віру в цивільний, особливо торговий оборот [1, с. 287]. Зауважимо, що в Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 30.06.1999 р. (надалі – Закон) даному питанню присвячено лише один пункт – п. 11 ст. 17, який складається з п'яти абзаців. Виходячи з аналізу названих положень українського закону про банкрутство, можна дійти висновку, що український закон про банкрутство виходить виключно з об'єктивних критеріїв спростування правочинів, які до того ж слабо диференційовані; відсутнє поєднання з певними аспектами суб'єктивного підходу, що, у свою чергу, було б доцільно і дієво.

Перше, що привертає до себе увагу, так це невдале формулювання диспозиції абз. 1 п. 11 ст. 17 Закону: «...правочин боржника... може бути визнаний... відповідно до цивільного законодавства не дійсним...» За такої диспозиції законодавець розмиває специфіку юридичної природи спеціальних підстав для спростування правочинів боржника, які можуть мати місце лише в межах провадження у справі про банкрутство. Тобто слід чітко розмежовувати загальноцивільні підстави визнання правочинів недійсними, коли мають місце перш за все констатація порушення вимог чинного законодавства і спеціальні «банкрутські» підстави, коли формально правочин відповідає закону і право спростувати такі правочини надано виключно в межах справи про банкрутство.

Також необхідно встановити, які правочини є предметом спростування в контексті диспозиції п. 11 ст. 17 Закону. Адже конкурсний процес цікавлять будь-які юридично значущі дії боржника, які впливають як безпосередньо, так і опосередковано на його майнове становище, у тому числі й односторонні правочини, юридичні вчинки. В абзацах другому і третьому п. 11 ст. 17 Закону йдеться про правочини, укладені із зацікавленими особами, кредиторами та ін., тобто маються на увазі двосторонні правочини – договори. Але питання про природу виконання двосторонніх правочинів у доктрині цивільного права є дискусійним. Так, російські вчені-правознавці М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський вважають, що виконання не є правочином та за своєю юридичною природою є юридичним вчинком [2, с. 360]. А такі українські вчені, як О. В. Дзера,

Н. С. Кузнецова, дотримуються іншої позиції та зазначають, що за своєю юридичною природою дії з виконання зобов'язань є правочинами, оскільки вони спрямовані на припинення зобов'язань [3]. У зв'язку з цим у Законі необхідно більш чітко закріпити предмет спростування, а саме будь-які юридично значущі дії (правочини), які впливають на майнове становище боржника.

Що стосується строків періоду підозрілості, то необхідно зазначити таке. По правочинах, укладених боржником із зацікавленими особами, Закон не визначає взагалі ніяких строків. Отже, такий правочин може бути визнаний недійсним, навіть якщо він був укладений за багато років до порушення провадження у справі про банкрутство. І, що прикметно, у даному випадку Закон виходить тільки з об'єктивного критерію – спричинення або можливості спричинення збитків кредиторам, а суб'єктивних чинників Закон взагалі не враховує, – тобто намір боржника заподіяти таку шкоду. Здається, що відсутність взагалі будь-яких строків сама по собі є неправильною і необгрунтованою, не говорячи вже про ту обставину, що до уваги беруться лише об'єктивні критерії, які з достатньою вірогідністю після, скажімо, 20-річної фінансово-господарської діяльності встановити з необхідним причинно-наслідковим зв'язком неможливо або, принаймні, проблематично.

Відносно періоду підозрілості, встановленого в абз. 3 п. 11 ст. 17 Закону, необхідно зазначити, що термін, встановлений Законом у шість місяців, які передували дню винесення ухвали про санацію, не відповідає загальноприйнятому в доктрині права неспроможності поняттю періоду підозрілості. Отже, це перш за все проміжок часу між датою передбачуваної законодавцем фактичної неплатоспроможності боржника і датою подання та/або порушення справи про банкрутство. Закон про банкрутство встановлює, що термін процедури розпорядження майном боржника, як правило, триває шість місяців. З моменту порушення справи про банкрутство вводиться мораторій на задоволення вимог кредиторів і встановлюється спеціальний порядок розрахунків із кредиторами. У разі порушення боржником даних вимог, встановлених законом, правочин повинен визнаватися недійсним на підставах, передбачених цивільним законодавством як такий, що не відповідає вимогам Закону. Право позову в даному випадку має бути надано розпоряднику майном, який здійснює, зокрема, контроль за збереженням майна боржника. Проте не виключена можливість здійснення боржником у період процедури розпорядження майном інших «правочинів з перевагою», які зовні відповідатимуть Закону, але при цьому створюватимуть пере-

вагу одним кредиторам перед іншими. Отже, загальне правило про визнання правочинів боржника недійсними повинне охоплювати не лише весь комплекс таких відносин; виходячи із суті інституту спростування дій боржника, період підозрілості в тимчасовому відношенні повинен виходити за рамки процедури банкрутства, зокрема, не лише за правочинами із зацікавленими особами.

Також привертає увагу та обставина, що Закон про банкрутство щодо інших видів правочинів, які завдають збитків боржнику і відповідно конкурсним кредиторам, взагалі замовчує. Йдеться про так звані правочини з недостатнім зустрічним задоволенням. У законодавствах інших держав це питання достатнім чином врегульовано. У даний час такі правочини можна спростовувати, тільки якщо вони були укладені із зацікавленими особами. Однак поняття зацікавлених осіб, здається, також слід переглянути в українському Законі про банкрутство, оскільки даний перелік потребує розширення і, перш за все, з урахуванням осіб, які так чи інакше здійснюють контроль над боржником.

Отже правочини, укладені з особами, які не підпадають під визначення зацікавлених, у результаті яких боржнику заподіяні або можуть бути заподіяні збитки, не можуть бути визнані недійсними, оскільки абз. 3 п. 11 ст. 17 Закону стосується тільки правочинів, що тягнуть за собою переважне задоволення вимог одних кредиторів перед іншими.

У зв'язку з тим, що інститут спростування правочинів боржника в українському законодавстві про банкрутство врегульований односторонньо, автором статті запропоновано зміни до Закону про банкрутство у вигляді нової статті: «Стаття 17.1. Недійсність договорів (дій), здійснених боржником» у своїй монографії [4].

Бібліографічні посилання

1. **Шершеневич Г. Ф.** Конкурсный процесс / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Статут, 2000. – 477 с.
2. **Брагинский М. И.** Договорное право. Кн. первая / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 1997. – 720 с.
3. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / за ред. О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 560 с.
4. **Степанов А. А.** Предупреждение банкротства в рамках производства по делу о банкротстве: теория и практика : монография / А. А. Степанов. – К. : КНТ, 2008. – 312 с.

Надійшла до редколегії 25.03.2013 р.